

УДК 159.9:811

Ковальчук І. В.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІНШОМОВНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ

У статті відображено результати теоретичного дослідження деяких концептуальних підходів навчання іноземних мов. Установлено, що їх застосування у навчальній діяльності сприяє набуттю відповідних знань, якостей та вмінь оперувати ними у певній комунікативній ситуації, що сприяє формуванню іноземної комунікативної культури особистості студента.

Ключові слова: іноземна комунікативна культура, іноземна мова, діяльність, іноземна діяльність, діяльнісний підхід, комунікативність, особистість.

В статье отражены результаты теоретического исследования некоторых концептуальных подходов обучения иностранным языкам. Установлено, что их применение в учебной деятельности способствует приобретению соответствующих знаний, качеств и умений оперировать ими в определенной коммуникативной ситуации, что способствует формированию иноязычной коммуникативной культуры личности студента.

Ключевые слова: иноязычная коммуникативная культура, иностранный язык, деятельность, иноязычная деятельность, деятельностный подход, коммуникабельность, личность.

The article reflects the results of theoretical investigations of some conceptual approaches to teaching foreign languages. It is established that their use in educational activities related to the acquisition of knowledge, skills and abilities to operate with them in a certain communicative situation, which contributes to a foreign language communicative culture of the individual student.

Keywords: foreign language, communicative culture, language, foreign language activities, activity approach, communication skills, and personality.

Сучасному суспільству необхідна вища школа, яка формує в особистості стійкі компоненти творчого стилю мислення, інтелектуально і психологічно її розвиваючи. Орієнтація освіти на формування якостей творчої особистості повинна докорінно змінити форми і принципи педагогічної діяльності.

У рамках підготовки майбутніх фахівців іноземної мови формування іншомовної комунікативної культури має особливу актуальність, тому що саме вчитель покликаний підготувати покоління до життя в єдиному міжнародному та культурно-освітньому просторі, стати посередником між двома культурами.

У зв'язку з цим виникає суперечність між традиційним навчанням, що спирається головним чином на процеси уваги, сприйняття і запам'ятовування інформації (школа пам'яті), і необхідністю залучення особистості до процесів пізнання на рівні творчого, діалогічного мислення і соціальної активності (школа мислення), що має місце в професійній діяльності (О. О. Бодальов, А. С. Гусева, А. О. Деркач, Н. В. Кузьміна, А. О. Реан, І. О. Зимня, О. О. Леонт'єв).

Спираючись на теорії вітчизняних і зарубіжних дослідників у вивченні проблеми формування іншомовної комунікативної культури, нами виявлено кілька підходів.

На сьогодні викладання мови набуло прикладного характеру, у той час як раніше воно було абстрактним і теоретизованим. Принципові зміни методів вивчення мови, безумовно, пов'язані з новаціями в галузі психології особистості. Відчуваються помітні зміни у свідомості людей та розвитку нового мислення: з'являється проголошена А. Маслоу потреба в самоактуалізації та самореалізації [8]. Психологічний чинник вивчення іноземних мов висувається на лідируючі позиції. Автентичність спілкування, зважені вимоги, взаємовигідність, повага свободи інших людей – ось набір неписаних правил побудови конструктивних відносин у системі “учитель-учень”.

Науково-психологічну основу проблеми орієнтації студента на культуру країни досліджуваної мови становить теорія культурно – історичного успадкування, яскравими представниками якої є Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонт'єв, Б. Г. Анан'єв.

Л. С. Виготський вважає, що процес залучення до культури здійснюється через різноманітні види активної діяльності суб'єкта. Діяльність виступає як динамічна система взаємодії суб'єкта зі світом, у процесі якої відбувається виникнення і втілення в об'єкті

психічного образу та реалізація опосередкованих ним відносин суб'єкта у предметній дійсності [4].

Під діяльнісним підходом розуміють такий спосіб організації навчально-пізнавальної діяльності, при якому студенти є не пасивними “отримувачами” інформації, а самі активно беруть участь у навчальному процесі. Діяльнісний підхід породжує багато різних способів організації процесу навчання. Крім мотивації, студент повинен сам активно вчитися. Завдання викладача – підібрати необхідну технологію навчання, керуючись при цьому цілями. Діяльність викладача змінюється від “транслятора” знань педагогічних технологій, який організовує спільну діяльність з метою формування у студентів відповідних здібностей, до позиції “консультантів”, які спільно із студентами проєктують майбутню професійну діяльність.

Під реалізацією діяльнісного підходу в навчанні ми розуміємо наявність у навчальному процесі на різних етапах всіх компонентів діяльності, описаної у психологічних працях О. М. Леонтьєва [7].

У сучасній педагогічній літературі питання реалізації діяльнісного підходу в навчанні іноземних мов приділяється чимало уваги. Головною причиною цього явища є той факт, що в діяльності змінюється не тільки сам об'єкт, а й ставлення суб'єкта до об'єкта. Це означає, що сама діяльність носить динамічний характер: життєві позиції суб'єкта (відносини, мотивації і та ін.) до об'єкта змінюються відповідно до ходу діяльності. У цьому сенсі діяльність є відкритою системою для формування особистості [7].

Суть діяльнісного підходу в навчанні полягає у спрямованості всіх педагогічних заходів на організацію інтенсивної, постійно ускладнюючої діяльності, оскільки тільки через власну діяльність людина засвоює науку і культуру, способи пізнання і перетворення світу, формує і вдосконалює особистісні якості. Особистісний підхід до навчання “... передбачає провідним орієнтиром, основним змістом та головним критерієм успішного навчання не тільки знання, вміння, навички, функціональну підготовленість до виконання певних видів діяльності, а й формування особистісних якостей спрямованості, громадської активності, творчих здібностей і вмінь, волі, емоційної сфери, рис характеру” [3].

В основу методики навчання іноземної мови покладено діяльнісний підхід, що впливає з психологічної теорії діяльності, основні положення якої були розроблені науковою школою

Л. С. Виготського (О. М. Леонт'єв, Д. Б. Ельконін, В. В. Давидов, П. Я. Гальперін, Л. І. Божович).

Загальновідомо, що поза діяльністю в педагогіці неможливо вирішити жодне завдання навчання, виховання та розвитку (В. І. Андрєєв, А. Г. Асмолов, О. М. Леонт'єв, Н. В. Кузьміна, С. Л. Рубінштейн), у зв'язку з цим є виправданим застосування діяльнісного підходу в навчанні іноземної мови.

У психології діяльність являє собою вид соціальної активності, властиву лише людині, і має творчий, свідомий, цілеспрямований характер [10]. Відомий вітчизняний психолог, засновник діяльнісного підходу, О. М. Леонт'єв зазначає, що людське життя це є сукупність, система діяльностей, які змінюють одна одну. У діяльності відбувається перехід об'єкта в його суб'єктивну форму. Разом з тим здійснюється перехід діяльності в її об'єктивні результати, в її продукти, діяльність виступає як процес, у якому здійснюються взаємоперехід між полюсами “суб'єкт – об'єкт”.... Діяльність – це не реакція і не сукупність реакцій, а система, що має будову, свої внутрішні переходи і перетворення, свій розвиток [7].

Відповідно до такого підходу, формування іншомовної комунікативної культури носить діяльнісний характер, оскільки тільки за допомогою мовної діяльності учасники спілкування можуть набути навичок толерантності, емпатії, знання про інший світ, а також вирішити поставлені комунікативні завдання в рамках діалогу культур.

Комунікативно-діяльнісний підхід передбачає, що в центрі навчання знаходиться студент як суб'єкт навчальної діяльності, а система навчання обумовлює максимальне врахування індивідуально-психологічних, вікових та національних особливостей студента.

Такий підхід передбачає, що навчальний процес організовується як спільна цілеспрямована діяльність викладача і студентів, взаємодія яких характеризується співробітництвом та партнерством. Процес навчання розглядається як модель процесу спілкування. Педагогічне спілкування орієнтоване, перш за все, на практичне оволодіння видами мовленнєвої діяльності, на отримання необхідної інформації, що впливає на формування іншомовної комунікативної культури студентів.

Знання іншомовної культури, як зазначає Є. М. Верещагін, дозволяє уникнути “культурного шоку”. Культурний шок – це стан здивування студента або навіть неприйняття ним фактів культури, що вивчається. Культурний шок є наслідком нерозуміння студен-

том норм нової для нього культури. У такому випадку можна констатувати, що прилучення до іншомовної культури студента знаходиться на низькому рівні[3].

Оволодіння іншомовною культурою дозволяє правильно і краще зрозуміти менталітет нації, мову якої студенти вивчають. Менталітет – це “сукупність прийнятих і в основному схвалюваних певним чином поглядів, думок, стереотипів, форм і способів введення, яка відрізняє одного індивіда від інших” [2].

Для того щоб зрозуміти менталітет нації, мова якої вивчається у формуванні іншомовної комунікативної культури в процесі навчання іноземної мови, потрібно, на думку Г. В. Єлізарової, враховувати такі принципи:

- принцип пізнання та обліку ціннісних культурних універсалій;
- принцип культуро-зв’язаного вивчення іноземної та рідної мов;
- принцип етнографічного підходу до визначення культурних компонентів значень явищ;
- принцип мовленнєвоповедінкових стратегій;
- принцип усвідомлюваності психологічних процесів і станів, пов’язаних з іншомовною комунікативною культурою у спілкуванні, яка є підсумком “засвоєння” культурних феноменів і пов’язаних з ними способів пізнання;
- принцип керованості власним психологічним станом; станом невизначеності того, що відбувається;
- принцип емпатичного відношення до учасників діалогу культур [5].

При навчанні іншомовної культури важливо виділити такі завдання:

- 1) визначити мінімальний обсяг культурологічного матеріалу;
- 2) виявити, якого роду культура відповідає цілям вивчення іноземної мови в конкретній навчальній ситуації;
- 3) відібрати і застосовувати відповідний до цих цілей матеріал;
- 4) формувати у студентів “навички культурного усвідомлення”;
- 5) формувати у студентів поняття про те, що жодна культура не є статистичною;
- 6) залучати студентів до “культурної” діяльності.

Серед умов організації процесу навчання іноземної мови, метою якого є формування іншомовної комунікативної культури студентів у процесі професійної підготовки, на думку Г. В. Сапрікіної, повинні бути присутніми:

– автентична атмосфера або атмосфера максимально наближена до природних комунікативних умов. Необхідно виробити дидактику розуміння текстів сприйняття на слух за допомогою читання в автентичній атмосфері (відео, аудіо, тексти для читання різного виду);

– розвиток іншомовних комунікативних навичок повинно бути спрямовано як на “дискусію” (вислів з певної теми), так і на “діалог культур”. Дидактичним принципом є такий постулат: від “розуміння” до висловлювання”;

– текстова діяльність. Інтеркультурний концепт навчання має включати роботу над різними видами текстів;

– інтеркультурна дидактика і методика звертає увагу на модель взаємовідносин тих, хто навчає, і хто навчається. Взаємодія повинна бути міжсуб’єктною, при цьому студенти повинні займати активну позицію [11].

Підсумовуючи вищесказане, ми можемо припустити, що формування іншомовної комунікативної культури студентів розглядається як придбання знань з цієї проблеми в інтеркультурному аспекті, комплексу комунікативних умінь і навичок у різних сферах спілкування.

Соціокультурний підхід до формування іншомовної комунікативної культури, відповідно до теорії О. М. Щукіна, передбачає тісну взаємодію мови і культури його носіїв. У рамках цього підходу характерні дві тенденції інтерпретації фактів мови і культури в навчальних цілях:

- 1) від фактів мови до фактів культури;
- 2) від фактів культури до фактів мови [12].

У першому випадку викладач прагне показати, як в мовних одиницях відображаються особливості культури й мислення носіїв мови, а в другому – культурознавча інформація впливає з самих мовних одиниць.

Суть такого підходу зводиться до наступних положень:

1. Шлях оволодіння мовою є освітнім процесом, зміст якого – культура країни, що вивчається. Таким чином, іншомовна культура – це все те, що є джерелом іншомовної культурної освіти в її пізнавальному, розвиваючому, виховному і навчальному аспектах.

2. Основою навчання є діалог культур як зіставлення фактів із царини художньої творчості і способу життя носіїв мови.

3. Акцент робиться на виявленні загальних моральних орієнтирів у житті двох народів та існуючих між ними розходжень.

4. Формування стійкої мотивації до вивчення мови та іншомовної культури в діалозі з рідною.

5. Формування комунікативної та соціокультурної компетенції з опорою на рідну мову.

Зміни в психології, що мають пряме відношення до досліджуваної нами проблеми формування іншомовної комунікативної культури особистості, відображаються в дослідженнях з психолінгвістики. Ця наука розширила уявлення вчених і практиків про механізми впливу при вивченні іноземних мов або, іншими словами, при оволодінні новим мовним кодом. Комунікативне навчання стало ядром психології навчання іноземних мов.

У науковій літературі комунікативне навчання, суть якого полягає в обліку мотиваційного аспекту діяльності, найбільш часто трапляються в роботах Б. В. Беляєва, І. Л. Бім, В. А. Артемова, І. О. Зимньої та ін.. У рейтингу популярності методик комунікативний підхід активно утримує провідне місце, оскільки, як впливає з його назви, спрямований на практику спілкування. Комунікативний підхід у навчанні іноземних мов заснований на принципах автентичності спілкування, інтерактивності, вивчення мови в культурному контексті і гуманізації навчання. Перший принцип пов'язаний з автентичністю спілкування. Розвиток комунікативної компетентності як кінцева мета навчання іноземних мов, має на меті набування вільному орієнтуванню в іншомовному середовищі і вміння адекватно реагувати в різних ситуаціях спілкування. Нові погляди на результат навчання сприяли появі нових технологій і відмові від старих. Сучасні методики протиставляються традиційному навчанні іноземних мов, що асоціюється, насамперед, із зазубрюванням правил та виконанням вправ. Реальне спілкування, як відомо, неможливе без мотивації і рідко здійснюється без “включення” емоцій. Саме тому в рамках явища комунікативності настільки високий статус принципу автентичності. Він полягає в тому, щоб при навчанні створити реальні ситуації, які б стимулювали вивчення матеріалу і сприяли адекватній поведінці.

Другий принцип, виконання якого є необхідним для реалізації комунікативного підходу, – принцип інтерактивності. Згідно з визначенням Р. П. Мільруд, інтерактивність – це об'єднання, координація та взаємодоповнення зусиль комунікативної мети і результату за допомогою мовних засобів [9]. Іншими словами, інтерактивність передбачає наявність співробітництва, розвиток умінь спілкуватися та групову роботу. При цьому принцип інтерактив-

ності сприяє не лише формуванню навичок розмовної мови, але також навчанню лексики та граматики. Він пов’язаний із розумовими операціями аналізу, синтезу, абстрагування, ідентифікації, порівняння, зіставлення, систематизації, вербального і смислового прогнозування та ін. Принцип інтерактивності сприяє розвитку соціальних і психологічних якостей студентів: упевненості в собі, здатності працювати в колективі.

Третя особливість, яка є характерною для явища комунікативності, полягає у її заглибленості в соціокультурний контекст. У цьому контексті слушною є думка І. Л. Бім, що “Комунікативність не зводиться лише до встановлення соціальних контактів за допомогою мови... Це прилучення особистості до духовних цінностей інших культур – через особисте спілкування і через читання” [1]. У реальній мовній практиці ця особливість реалізується у розвитку лінгвокраїнознавчих знань і вмінь. До них належать вміння розуміти іншокультурні реалії, знання історії та географії країни досліджуваної мови, громадських та соціальних відносин у країні, політичної системи, звичаїв і традицій, економіки і мистецтва.

Четверта особливість, яка проявляється не тільки в рамках комунікативного підходу в методиці викладання іноземних мов, але в більш широкому рівні – у гуманізації навчання. Педагогічне спілкування повинне бути орієнтованим не тільки на людську гідність як найважливішу цінність спілкування, також велике значення для продуктивного спілкування мають такі етичні цінності, як чесність, відвертість, безкорисливість, довіра, милосердя, подяка. Гуманістичне спілкування, крім того, орієнтоване на свободу, справедливість, рівність, любов. Таким чином, у методиці викладання іноземних мов явище комунікативності з властивими йому ознаками автентичності, інтерактивності, вивчення мови в соціокультурному контексті і гуманізації навчання, втілилися у так званий комунікативний підхід. Однак помилково було б думати, що комунікативний метод призначений тільки для розмови.

Комунікативний метод покликаний, у першу чергу, зняти страх перед спілкуванням. Основна мета цієї методики – навчити студента спочатку вільно говорити мовою, а потім думати на ній. Важливо й те, що відсутні механічно відтворюючі вправи: їхнє місце займають ігрові ситуації, робота з партнером, завдання на пошук помилок, порівняння і зіставлення. Весь комплекс прийомів допомагає створити мовне середовище, в якому повинні “функціонува-

ти” студенти: читати, спілкуватися, брати участь у рольових іграх, робити висновки. Усі комунікативні методики націлені на розвиток чотирьох мовленнєвих навичок: читання, письма, говоріння та аудіювання. При цьому великий акцент робиться на використання аудіо-, відео– та інтерактивних ресурсів.

Оволодіння іншомовним кодом або, іншими словами, формування умінь оперування ним у комунікативних ситуаціях міжкультурного спілкування, можливо при опорі на тексти як вербальний компонент спілкування, і пресупозиції (соціокультурного і поведінкового характеру) як невербальний компонент, у сукупності своїй сприяють поступовому формуванню у студентів навичок ідентифікації себе з носіями іншого лінгвосоціокультурного коду для встановлення справжніх взаємин співробітництва на основі взаємопізнання та взаєморозуміння. Стратегія зближення іншокультурних знань спрямована на запобігання не лише смислових, а й культурних збоїв у комунікації. Комунікативні вміння іноземної мови являють собою усвідомлені комунікативні дії на іноземній мові, за допомогою яких з’являється додаткова можливість швидкого і точного відображення ситуацій, які забезпечують успішність сприйняття і розуміння об’єктивної дійсності. Це і забезпечує результативність та ефективність комунікації.

Таким чином, формування іншомовної комунікативної культури передбачає:

1. Удосконалення таких комунікативних умінь:

– аналізувати мовленнєву ситуацію і вибирати найбільш ефективну стратегію мовленнєвої поведінки:

– реалізувати цю стратегію в спілкуванні з використанням різних мовленнєвих тактик;

– брати та утримувати ініціативу спілкування або надавати партнеру можливість реалізувати його задум залежно від намірів;

– породжувати й інтерпретувати тексти спеціальної галузі знань;

– орієнтуватися на чинник адресата при обміні спеціальною інформацією: вибирати відповідний стиль, тон, тональність професійного тексту-повідомлення залежить від статусу партнера.

2. Формування комунікативно-мовленнєвої культури. Це розвиток усіх видів мовленнєвої діяльності – говоріння, слухання, письма, читання, а також умінь і навичок, що лежать в їх основі.

3. Розвиток здібностей, пов’язаних з мовленнєвим спілкуван-

ням. Об'єктами розвитку є: здатність до спілкування (комунікабельність, емпатія); психічні функції, пов'язані з мовленнєвою діяльністю: пам'ять, увага, уява, мовленнєве мислення, аналіз, синтез, фонетичний слух, відчуття мови.

4. Формування власне мовленнєвих умінь і навичок, до яких належать:

- вміння і навички публічного виступу, ведення бесіди, переговорів, диспуту, спору;

- вміння і навички побудови мовленнєвих висловлювань у різній жанрово-стильовій формі;

- вміння будувати мовленнєве висловлювання відповідно до онтологічних (лексичні, морфологічні, синтаксичні) і стилістичних норм.

5. Виховний аспект. Оскільки навчання без виховання не існує, слід на занятті виховувати все: і зміст тексту, і те, що говорить вчитель, і те, як він це говорить.

Розвиток студентів, який здійснюється в процесі освоєння ними досвіду творчої, пошукової діяльності, усвідомленні явищ як своїх, так і іншої дійсності їх розвитку, передбачає формування у студентів:

- механізму мовної здогадки і вміння переносу знань і навичок у нову ситуацію на основі здійснення широкого спектру проблемно-пошукової діяльності;

- мовних, інтелектуальних і пізнавальних здібностей;

- ціннісних орієнтацій, почуттів та емоцій;

- здатності та готовності вступати в іншомовне спілкування, потреби у подальшій самоосвіті в іноземній мові.

Навчаючись у діалозі, студенти засвоюють норми комунікативної поведінки й усвідомлюють найбільш релевантні параметри іншомовної культури, які суттєво впливають на атмосферу і результати спілкування. У різних соціумах до цих параметрів відносять цілі і мотиви, характер взаємодії людей, а також поведінкову специфіку представників іншосоціуму, яка виявляється в комунікативній дистанції (особисте і соціальне), у тимчасовій орієнтації (на минуле, сьогодні або майбутнє), а також в ступені значимості ситуативного контексту.

Викладач у процесі педагогічної діяльності вирішує безліч педагогічних завдань, кожне з яких реалізується в комунікативному завданні. За визначенням В. А. Кан-Каліка, комунікативне завдання є похідним щодо педагогічного, оскільки випливає з останнього,

визначається ним і служить інструментом його вирішення [6]. За твердженням німецького дидакта М. Бореллі, культуру необхідно бачити, чути, відчувати на смак. Тому у формуванні іншомовної комунікативної культури істотна роль належить міжкультурним мовним контактам.

Організація процесу навчання іноземної мови повинна носити характер суб'єкт-суб'єктної взаємодії, в якому студенти виявляють інтерес, активність і самостійність. Викладач є суб'єктом рівно-партнерського співробітництва та фасилітатором діяльності студентів. Саме він створює умови для творчої діяльності студентів, надаючи їм максимум самостійності. Тому до особистості викладача справляються високі вимоги в плані його педагогічної культури, професійної компетентності, загальної культури поведінки.

Таким чином, на основі аналізу наукової психолого-педагогічної літератури з проблеми формування іншомовної комунікативної культури студентів у процесі професійної підготовки, нами зроблено припущення, що викладені вище підходи, зміст і умови організації освітнього процесу сприяють розвитку її структурних компонентів:

– когнітивного – формування перцептивних і концептуальних знань особистості про об'єкт реального світу для свого ментального існування;

– діяльнісного – формування навичок і вмінь адекватного використання іноземної мови в конкретній ситуації спілкування для вирішення комунікативних завдань;

– емоційно ціннісного – формування емоційного ставлення до міжкультурного спілкування і прояв задоволеності таким спілкуванням, толерантне ставлення й емпатія до партнера.

Підсумовуючи все вище згадане, очевидним є те, що через іноземну мову формуються знання в царині іншомовної комунікативної культури (традиції, звичаї, специфічний культурний образ світу), а також вміння і навички їх використання в міжкультурному контексті. Професійна майстерність майбутніх спеціалістів чи вміння використовувати набуті знання іншомовної комунікативної культури у своїй професійній діяльності відіграє величезну роль у процесі розширення прямих контактів між державними інститутами, соціальними групами та окремими індивідами, що представляють різні культури та країни. Мета розвитку іншомовної комунікативної культури в процесі навчання іноземної мови виходить з того, що відбувається процес глобалізації всіх сторін життя сучасної людини

і включає в себе розвиток тих якостей іншомовної комунікативної культури (культури мислення, культури мовлення, емоційної культури), які будуть сприяти ефективному вирішенню завдань майбутніх фахівців у їхній професійній діяльності. Іноземна мова виступає елементом культури того чи іншого народу – носіїв цієї мови і засобом передачі її для інших. Вона відкриває доступ до величезного духовного багатства народу і служить додатковим вікном у світ, важливим засобом взаєморозуміння і міжкультурної взаємодії.

Розвиток іншомовної комунікативної культури особистості відбувається через інтеріоризацію суб’єктом досвіду іншомовного спілкування й розвитку в процесі іншомовної мовленнєвої діяльності відповідних якостей та вмінь.

Література:

1. Бим И. Л. Обучение иностранным языкам: поиск новых путей // Иностранные языки в школе. – 1989. – №1. – С. 48-50.
2. Ватютнев М. Н. Коммуникативная направленность обучения русскому языку в зарубежных школах. – М., 1987. – 92 с.
3. Верещагин Е. М. Вопросы теории речи и методика преподавания иностранного языка. – М. : Изд-во МГУ, 1969. – 92 с.
4. Выготский Л. С. Мышление и речь: Психологические исследования. – М. – Л. : Соцэргиз, 1956. – 518 с.
5. Елизарова Г. В. Культурный компонент значения речевых актов: на примере извинения// Язык как функциональная система: Сб. статей к юбилею профессора Новеллы Александровны Кобриной. – Тамбов: Изд-во Тамб. ун-та, 2001. – С. 67-71.
6. Кан-Калик В. А. Педагогика как культура. // Магистр: Независимый психолого-пед. журн, 1991, июнь. – С. 1-9.
7. Леонтьев А. Н. Проблема деятельности в психологии // Вопросы философии. – 1972. – № 9. – С. 104-106.
8. Маслоу А. Т. Дальние пределы человеческой психики. – СПб. : Изд. группа “Евразия”, 1997. – 430 с.
9. Мильруд Р. П. Сотрудничество на уроке иностранного языка // Иностранные языки в школе. – 1991. – № 6. – С. 3-8.
10. Немов Р. С. Психология. В 2 кн. Кн. 1 Общие основы психологии. – М. : Просвещение, 1994. – 576 с.
11. Сапрыкина Г. В. Развитие иноязычной коммуникативной культуры студентов: Дис. канд. пед. наук. – Оренбург, 2003. – 208 с.
12. Щукин А. Н. Обучение иностранным языкам: Теория и практика: Учебное пособие для преподавателей и студентов. – 2-е изд., испр. доп. – М. : Филоматис, 2006. – 480 с.